

УДК 007 : 304 : 070

ЯК ЦАРСЬКИЙ УРЯД ПЕРЕШКОДЖАВ УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЮ: ВІЙНА З ЧИТАЧЕМ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Ігор Михайлин

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Майдан Свободи, 4, Харків, Україна, e-mail: mykhailyn@ukr.net*

Під час Першої російської революції українська журналістика дістала право вільного розвитку і вже не могла бути відкрито заборонена. Тоді з боку уряду розпочалася війна з читачем української преси. Ведення її було доручено повітовим та волосним старшинам, поліцейським стражникам. Вони спалювали примірники газет, відбирали її в читачів, звільняли з посад передплатників української преси. Мали місце навіть випадки судового переслідування українських читачів. Урядові вдалося на деякий час залякати українське громадянство, тиражі українських видань зростали поволі, але неухильно. Преса зробила свою справу, підготувавши український народ до створення своєї держави — Української народної республіки.

Ключові слова: Українська журналістика 1905–1914 рр., читач української преси, репресивні заходи російського уряду проти української преси.

Процесам державотворення в багатьох недержавних народів Європи передували процеси становлення національної ідентичності. Особливо це стосувалося зденаціоналізованих народів, яким доводилося починати національно-визвольну боротьбу з доведення свого права на самостійне існування. Необхідно було підняти прапор своєї національності й зібрати під нього якомога більше своїх зденаціоналізованих громадян. Лише після цього можна було вести мову про їх право на свою державу. За відсутності національної школи роль такого прапора в українців відіграла преса, яка була для них і школою, і університетом, і церквою, і парламентом, і академією наук.

Це добре розумів російський царський уряд, вживаючи проти публічного українського слова цілу низку репресивних заходів. Існує велика література про Валувський циркуляр та Емський указ — розпорядчі документи, спрямовані проти української книжки, літератури, преси. Але науці про журналістику слід давно звернути увагу на інший аспект цієї проблеми — на війну російського царського уряду з українським читачем, яка розпочалася відразу після того, як у процесі Першої російської революції українська преса все ж виникла.

У класичній праці з історії української журналістики Аркадія Животка вже намічене вивчення цього питання. Але дослідник розглянув його, не виокремлюючи, серед низки інших причин буття української преси [2, с. 223–226].

Натомість у спеціальному дослідженні історії українського читача — книзі “Одвічний діалог” Г. М. Сивоконя ця проблема взагалі обійдена увагою [5].

Маніфестом від 17 жовтня 1905 року цар “дарував” народам Росії демократичні свободи, зі свободою слова включно. З цього приводу Юрій Шевельов зазначив: “Революція 1905 р. змела укази 1876 і 1881 рр. Однак, вельми показово, що вони ніколи не були скасовані офіційно і, з чисто правничого погляду, могли бути застосовані й пізніше” [9, с. 32]. Незважаючи на декларативно проголошений намір рухатися до демократії, у найближчому документі “Тимчасові правила про періодичний видання”, який з’явився 24 листопада 1905 року, були встановлені нерівні дозвільні умови для видання російської й української преси. Посвідчення для видання російського часопису губернатор або градоначальник зобов’язувався видати заявникові “не пізніше як за два тижні” з часу надходження заяви, а для видань, “выходящих не на русском языке” цей термін визначався вже аж у два місяці [4, с. 217].

Відомі історичні факти: до появи “Тимчасових правил про періодичні видання” й без дозволу від губернатора “явочним порядком” брати Шемети розпочали в Лубнах видання щотижневої газети “Хлібороб”, перше число якої з’явилося 12 (25) листопада 1905 року. Що нам відомо про читача цього часопису? Наклад першого номера становив п’ять (!) тисяч примірників. Євген Чикаленко залишив у “Спогадах” свідчення про враження, яке справила на громадянство ця газета. “Він [“Хлібороб”. — І. М.] зробив у Києві цілу сенсацію: на вулицях просто виривали його з рук у газетників” [7, с. 338].

Редакція отримала велику кількість листів і телеграм, які надходили з усіх куточків України з привітаннями на адресу “Хлібороба”. У другому числі газети вона вмістила частину з них на своїх сторінках. Загальне враження від першої української газети найкраще передав поет з Канева Яким Самотній, замітку якого газета опублікувала: “Невимовна радість охопила канівчан, коли вони почули, що вийшла в світ українська часопись “Хлібороб”, що можна буде вільно користуватись найдорожчим скарбом національності — рідним словом — і стати усім культурним миром у боротьбі за кращу долю... Се — великий празник України!”

Четверте число “Хлібороба” було конфісковане. Незважаючи на це, частина накладу розійшлася. За цифрами конфіскованих примірників можна судити про його популярність. У самому Києві було заарештовано 4 тисячі примірників “Хлібороба”. При цьому треба мати на увазі, що призначався він для розповсюдження передусім на Полтавщині, а відтак у Київ потрапляла незначна частина тиражу. Це свідчить про те, що газета мала колосальний успіх. Є дані про те, що останнє, п’яте, її число вийшло в світ накладом уже 80 тис. прим.

Приголомшений популярністю української газети, царський уряд незабаром схаменувся. Полтавський губернатор своїм розпорядженням припинив видання часопису, порушив слідство проти власника друкарні І. Л. Ільковича й редактора та наклав арешт на видані числа. Газета припинила виходити.

Але найголовніше розпочалося потім, коли до місцевих органів влади (а саме до їх компетенції було віднесено право видавати дозвільні документи на видання часописів) посипалися заявки на видання нових і нових українських періодичних видань. Не задовольнити їх не було ніякої можливості з огляду на нову політичну ситуацію, яка склалася в Росії. Попри спроби царського уряду вихолостити зміст маніфесту від 17 жовтня, в Росії все ж запрацював парла-

мент — Державна Дума, були проголошені свобода зібрань та об'єднань громадян, уперше в Росії були утворені легальні політичні партії. Заборонити українську журналістику, як це було раніше, не було ніякої можливості. Тоді російський уряд обрав іншу тактику боротьби з українським публічним словом — війну з читачами української преси.

Українські часописи 1906–1914 років рясніють повідомленнями про нищення царськими урядниками українських газет і журналів, переслідування їх передплатників і просто читачів. До репресивних заходів були залучені волосні й повітові урядовці та місцеві стражники (поліцейські чини, щось на зразок сучасних дільничних міліціонерів). Вони особливо лютували проти української преси: спалювали у волосних управах українські газети, які надходили поштою на адресу мешканців їхніх сіл; видаляли просто з рук селян газету, коли вони її читали; звільняли з посад службовців, які були помічені за читанням української періодики або передплачували її.

Оскільки такі неподобства чинити у великих містах було неможливо, бо вони ставали предметом розголосу, то здійснювалися вони переважно в глибинці, де сваволя місцевих начальників ніколи не мала перспективи бути покараною. Ще Борис Грінченко у брошурі “Тяжким шляхом”, де описував процеси становлення української преси в Росії, звернув увагу на випадки, коли “в Києві газета вільно виходить, а в Кременчуці беруть під арешт не тільки газету, а й тих, хто її продає та читає” [1, с. 76].

У цій праці, яка була написана в листопаді 1906 року, вже зібрані численні приклади збиткувань урядовців над українською пресою. “Сидить, наприклад, у Золотоніському повіті старшина волості, — розповідав автор. — Приносять туди всю пошту, яка йде на волость. Бачить старшина між листами газету, адресовану одному з селян, розгортає її й читає, починаючи з самісінької гори — Ра-да, га-зе-та по-лі-тич-на... А, політична! Невозможно! В грубу! І взялася бідолашна “Рада” димом й пішла до неба жалітися на неприхильного до політики старшину. Та з тих жалінь нічого старшині не сталося, хоч пішли вони до нього з того часу щодня” [1, с. 82].

Добре знаючи роботу редакції зсередини й усю сукупність скарг, які надходили до газети від розчарованих читачів, Борис Грінченко писав далі: “Старшина, писар, урядник, становий, поштовий урядовець — усі вони дуже незадоволені з сьогочасних “комитетов по делам печати”, що ті не припиняють отрути біля самого її джерела; то ці добродії заходжуються самі замість цензури і беруться до своїх давно випробуваних та дуже добрих способів: одні, як золотоніський старшина, дають газету на підпал, другі залишають її собі для домашнього вжитку і т. ін. Та й сього мало: моторніші з цих оборонців мужицької невинності просто йдуть та й трусять читачів газети, а саму газету знов таки конфіскують; часом же бувають і гірші наслідки задля передплатників такого еретичного часопису” [1, с. 82].

Про один з таких “гірших наслідків” розповіла газета “Рада” 22 жовтня 1906 року. Це випадок судового переслідування читачів української преси. Особливо переслідувалися ті особи, які займалися пропагандою української журналістики, читали українські часописи вголос для певної слухацької аудиторії. У згаданому числі газета “Рада” повідомляла, що київська судова палата ув'язнила вчителя Г. Бореви́ча й учня Г. Вараву, які в с. Тарасівці Звенигородського повіту читали селянам “Хлібороба”. Нагадаємо, що приблизно вже рік як

“Хлібороб” не виходив. Але, очевидно, страх перед цим українським часописом викликав саме таку поведінку влади.

Харківська газета “Сніп” 15 квітня 1912 р. вмістила замітку про “утиски на українську пресу”. Тут розповідалося таке. У Чигиринському повіті голова місцевої повітової управи викликав до себе лікарку Зендерсон (латишку) і зажадав від неї відмовитися передплачувати українську газету. Та відповіла, що, не будучи україною, мусить читати український часопис для ознайомлення з народом, серед якого працює, і його мовою. Так само голова повівся й з лікаркою Садовською. Оскільки обидві жінки відмовилися його послухати, то їх переведено в інший повіт.

Як бачимо з цієї замітки український читач зрозумів, що йому оголошено війну й прийняв умови бойових дій. Дві жінки не скорилися царському сатрапові. Але здебільшого український читач змушений був вести партизанську війну. Про численні її епізоди розповів усе той же Б. Грінченко в книжці “Тяжким шляхом”.

Загодить до контори “Ради” селянин і купує всі номери газети, які до того вийшли.

— Чому ж ви не передплачуєте? — питають його.

— Та я передплачував... Та така на мене нападєть за сюю газету од наших волосних і на пошті, що не можна ніяк. То я вже так надумав, що живу я поблизу Києва, то буду заходити частенько та купуватиму всі номери, які повиходили.

“Хто живе далеко, — провадив далі Б. Грінченко, — береться іншого знов способу. Він не виявляє, що одбирає “Раду”, а йде вона в нього або на адресу якого інтелігента, або просто на умовну яку адресу. Наприклад, один селянин дає адресу таку: “предъявителю квитанции за №...”, а другий: “предъявителю деньги 1702 г.” і т. ін.” [1, с. 83].

Хитромудрий Б. Грінченко, розповівши про цих селян, показав одночасно шлях до подолання самодурства царських урядників, адже цими прикладами могли скористатися й інші читачі.

Після закриття першої щоденної української газети “Троградська думка” не тільки була розгромлена редакція, але, як свідчив Євген Чикаленко, “по всій Україні, мало не у всіх її передплатників зробила поліція труси, багатьох заарештувала і тим стероризувала, залякала їх” [7, с. 355–356].

Переслідуванням своїх читачів урядовцями буди заклопотані не тільки видавці й редактори значних журналістських явищ, але й глибоко провінційних, релігійно-ретроградних видань. Наприклад, редактор-видавець газети “Світова зірниця”, яка виходила в Могильові-Подільському (Подільської губернії) від 1906 р., Йоахим Волошиновський у числі своєї газети від 11 січня 1907 року в редакційній статті писав: “Часто тепер бувають такі випадки, що поліція забирає навіть зовсім дозволені книжки й газети. От недавно ми одержали листа з Волинської губернії про те, що по деяких місцях стражники одбирають у селян всілякі українські книжки і навіть номери “Світової Зірницї”, яка, здається, вже зовсім спокійна. Дуже передові газети навіть докоряли нам за це.

Стражники кажуть селянам, що нібито правительство не дозволяє читати українських книжок та газет... Це неправда! — А як такі випадки де трапляються, то приходиться дати нашим читачам пораду, як треба боронитися з таким самоправством стражників... Перш усього треба розуміти, що якби

правительство не хотіло дозволити, щоб люди читали книжки й газети своєю рідною мовою писані, то воно б не дозволило їх друкувати. Як же їх можна друкувати, то й читати можна. Газета і книжка не друкуються для тих, хто їх пишуть, але для людей, щоб вони їх читали. Задля того, щоб видавати газету, то треба мати дозвіл од губернатора. Як же газета видається з дозволу губернатора, а стражник її одбирає, то кожний чоловік може запитати його, чи має він на це право. Якщо яка газета пише що проти закону, то її закривають, після чого вона вже не може виходити. Поки ж газета виходить, то читати її можна, і боятися нічого. Не стражники мають думати про те, що можна, а чого не можна читати, але на це є може яке краще начальство од них. Стражників діло дивитись за порядком у селі та злодіїв ловити, а не відбирати газети, які виходять з дозволу губернатора.

Що ж до того, що не можна читати книжок і газет українською мовою писаних, то це також неправда... Забирають і конфіскують книжки й газети не за мову, якою вони написані, а за зміст, себто за те, що в них написано. Хай буде написано по-російськи, по-українськи, по-жидівськи і як хочете, аби тільки нічого там не було протизаконного, то читати можна і боятись нічого”.

Скарги на безкарну сваволу нижчих царських урядовців і поліцейських чинів, які лунали від таких вірнопідданих журналістів, яким був Йоахим Волошиновський, наштовхують лише на один висновок. З великою мірою ймовірності можна припустити, що існувало таємне урядове розпорядження про боротьбу з українською пресою. Про щось подібне свідчить Ю. Шевельов, коли відзначає: “Начальники провінційних поштових відділів мали від поліції таємний наказ не приймати грошових переказів на адреси українських редакцій” [9, с. 36]. Усе в цьому повідомленні прикметне: і те, що це був таємний наказ, і те, що стосувався він провінційних поштових відділів.

Війна із споживачем української журналістики велася прихованими методами, вище начальство прагнуло показати, що до неї непричетне. Воно займалося іншими справами: накладало штрафи на редакторів, конфіскувало номери газет, виносило попередження, заарештовувало редакторів, трусило редакції. У цьому так само виявлялася планомірна боротьба на знищення української журналістики. Адже грошові штрафи виснажували бюджет видання, фінансово знекровлювали його. Наприклад, газета “Сніп” не змогла виходити на другий рік після накладення на редакцію штрафу в 500 крб., який підірвав її фінансове становище. Так було не тільки з нею. За даними “Енциклопедії українознавства” (автор розділу “Преса” — Аркадій Животко) у цей час в Росії засновано 34 українські часописи [3, с. 988]. Усі вони, за виключенням кількох, не були довговічними проектами й загинули внаслідок війни російського уряду з... Раніше історія журналістики вважала, що з українською періодичною пресою, числячи факти переслідування українських читачів за другорядний чинник. На мій погляд, справа виглядає інакше: головним чинником була війна не з самою журналістикою, а з її читачем.

Якими ж були наслідки цієї війни?

Найкраще це показати на прикладі конкретних цифр. Євген Чикаленко вже тоді, коли “Громадську думку” замінила газета “Рада”, писав: “У першу половину 1906 року “Громадську думку” передплатило 4093 душі, а тепер сталося всього 1509 душ передплатників. Мало не п’ять тисяч душ зацікавилася

нашою газетою і передплачувало її, хто на місяць, хто на три, хто на півроку, і тільки душ коло 500, цілком свідомих, передплачували на весь рік” [7, с. 356].

У редакції розпочалися розбірки, пошук причин, чому це наклад газети, замість зростати, що було б цілком природно, насправді падає. Висловлювалися різні припущення, як треба писати й провадити газету, в редакції утворилися партії. А російській владі тільки того й треба було: роздмухати внутрішній конфлікт, показати, що українці знову не можуть домовитися між собою, професійно вести справу, лишилися без читача.

Становище ґрунтовно проаналізував Євген Чикаленко в щоденниковому записі від 14 лютого 1909 року. Передплатників газети “Рада” він назвав *героями*, підкресливши, що героїв узагалі скрізь мало. За визначенням, їх не може бути багато. Українські міста змосковщині, української школи не існує, горожанам більш зрозуміла російська газета, яка постачає їм новини швидше. Сільський народ або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою.

“Правда, народжуються тепер і між сільським народом елементи свідомі національно, — відзначив Є. Чикаленко, — що читають українські книжки, газети, але їх мало, бо політична атмосфера не сприяє розвитку цих елементів. Сваюля адміністрації душить їх; вони бояться виписувати газети, бо в очах адміністрації це “крамола”, з якою треба боротися. Поки не зміняться обставини, поки не запанує законність, доти газета наша не може мати широкого розповсюдження в селі, не тільки серед народу, але й серед сільської інтелігенції. Учителі, священники, дяки, фельдшер, писар та інші бояться її виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер виписувати газети, будучи людиною залежною від начальства” [8, с. 165].

Такі люди є; вони передплачують газету на своє ім’я, на ім’я підставних осіб; купують її в редакції, долають низку перешкод, щоб дістатися до інформаційного й публіцистичного українського слова. Тому для Є. Чикаленко вони — *герої*. І тепер, коли “знайшлося дві з половиною тисячі героїв-передплатників, то можна думати, що тоді їх буде вдвічі більше, а при такому числі передплатників газета вже зможе існувати і без дефіцитів” [8, с. 168].

Про цей час мріяв Є. Чикаленко — видавець єдиної щоденної української газети “Рада”. Спочатку в нього були помічники в справі фінансування газети. Але з часом вони розчарувалися в можливості отримати швидко прибуток від цієї справи й покинули свого товариша напризволяще. І лише сам Є. Чикаленко постановив собі, що українці повинні мати щоденну газету, “хоч би передплатників було не 2 тисячі, як тепер, а 200” [8, с. 165]. З гіркотою він розповідав у листі до П. Стебницького від 19 вересня 1910 року про свою поїздку на катеринославський з’їзд сільських господарів, де намагався знайти помічника у фінансуванні газети. “Ті, що не мають грошей, захоплюються до глибини кишені, а ті, що мають гроші, — тільки до глибини душі, і в результаті — нуль і багато гарячих слів” [6, с. 74]. Але наш знаменитий меценат твердо вирішив не відмовлятися від видавничої справи, вести її до загиби, до повного вичерпання матеріальних ресурсів.

Його справа давала наслідки поступово. У 1913–1914 роках передплата переважала за чотири тисячі, але тут розпочалася Перша світова війна, у якій Україна стала театром воєнних дій. Царська влада швиденько з огляду на військовий стан заборонила знову всю українську пресу. Але, незважаючи на ста-

ранно застосовувані “стеснительные меры”, українська журналістика (певна річ: разом з літературою, театром) зробила своє — заклала підстави для формування української національної ідентичності, проклала шлях до української державності, що стало зрозуміло після проголошення в березні 1917 року Української народної республіки.

1. *Грінченко Б. Д.* Тяжким шляхом / Борис Грінченко // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. — К.: Дослідницький центр української преси, 1999. — С. 70–90.
2. *Животко А.* Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 368 с.
3. *Животко А.* Преса / За А. Животком // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен — Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. — Том перший (III). — С. 981–1003.
4. Русская журналистика в документах: История надзора / Сост. О. Д. Минаева; под ред. Б. И. Есина, Я. Н. Засурского. — М.: Аспект-Пресс, 2003. — 397 с.
5. *Сивокінь Г. М.* Одвічний діалог (Українська література і її читач від давнини до сьогодні) / Г. М. Сивокінь. — К.: Дніпро, 1984. — 255 с.
6. *Старовойтенко І.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи : моногр. / Ірина Старовойтенко. — К.: Темпора, 2009. — 544 с.
7. *Чикаленко Є. Х.* Зібрання творів: У 7 т. / Євген Чикаленко. — К.: Рада, 2003. — Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. Коментарі авторські. — 432 с.
8. *Чикаленко Є. Х.* Щоденник (1907–1917) / Євген Чикаленко // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / Уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко. — К.: Дослідницький центр української преси, 1999. — С. 160–211.
9. *Шевельов Ю. В.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці: Рута, 1998. — 208 с.

**HOW THE IMPERIAL GOVERNMENT INTERFERED
WITH FORMATION OF THE UKRAINIAN STATE:
THE WAR WITH THE READER OF THE UKRAINIAN PRESS**

Igor Mykhailyn

Kharkiv National University named after V. N. Karazin,
Svoboda sq., 4, Kharkiv, Ukraine

E-mail: mykhailyn@ukr.net

During the First Russian revolution Ukrainian journalism has acquired the right of free development and couldn't be forbidden openly. Then the government has started war against the reader of the Ukrainian press. Its carrying out was entrusted to district and volost foremen, policemen. They have burned copies of newspapers, take out from readers, dismissed subscribers of the Ukrainian press from their posts. Even suit cases of Ukrainian readers have taken place. For some time the government intimidated the Ukrainian citizens, circulations of the Ukrainian newspapers grew slowly, but steadily. The press has made the business, preparing Ukrainians to their state creation — Ukrainian National Republic.

Key words: Ukrainian journalism 1905–1914, the reader of the Ukrainian press, repressive measures of the Russian government against the Ukrainian press.

**КАК ЦАРСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО ПРЕПЯТСТВОВАЛО
УКРАИНСКОМУ ГОСУДАРСТВУ:
ВОЙНА С ЧИТАТЕЛЕМ УКРАИНСКОЙ ПРЕССЫ**

Игорь Михайлин

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
пл. Свободы, 4, Харьков, Украина

E-mail: mykhailyn@ukr.net

Во время Первой русской революции украинская журналистика получила право свободного развития и уже не могла быть открыта запрещена. Тогда со стороны правительства началась война с читателем украинской прессы. Ведение ее было поручено уездным и волостным старшинам, полицейским стражникам. Они сжигали экземпляры газет, отбирали его у читателей, увольняли с должностей подписчиков украинской прессы. Имели место даже случаи судебного преследования украинских читателей. Правительству удалось на некоторое время запугать украинское гражданство, тиражи украинских изданий росли медленно, но неуклонно. Пресса сделала свое дело, подготовив украинский народ к созданию своего государства — Украинской народной республики.

Ключевые слова: Украинская журналистика 1905–1914 гг., читатель украинской прессы, репрессивные меры российского правительства против украинской прессы.

Стаття надійшла до редколегії 01.09.2011

Прийнята до друку 26.09.2011